

„JARO PRÁVĚ SKONČILO A UŽ SE NEVRÁTÍ“⁵²⁷

OKUPOVANÁ AKADEMIE

Členové Akademie věd zahájili kampaň tím, že se představenstvo odebralo do budovy Ústavu organické chemie a biochemie, tedy institutu, který vedl František Šorm. Tam vedení zůstalo několik dní. Organizovalo kontakty s různými pracovišti a členy Akademie věd, ale také s tiskem. Rozeslalo do světa společné protesty a několik členů přidalo i vlastní výzvy. Kieran Williams píše, že invaze nezahnala Čechy a Slováky do úkrytu pod postel, spíše vyprovokovala týden trvající kampaň masového nenásilného odporu. Milan Kundera o tom později prohlásil: „*Byl to nejkrásnější týden, jaký jsme kdy prožili.*“⁵²⁸

527 Citát z manifestu Dva tisíce slov, viz NAVRÁTIL, Jaroslav, ed. *The Prague Spring 68*. New York: CEU Press, 1998, s. 181.

528 Williams 1997, s. 42. (citát Milana Kundery „Český úděl“, *Listy*, 19. prosince 1968).

Šormův dopis⁵²⁹ Mstislavu Keldyšovi, prezidentu Sovětské akademie věd, byl považován za nejvýznamnější protest československých vědců. Podle autorů dějin ČSAV se tito dva muži přátelili.⁵³⁰ Šormův dopis odráží hluboké zklamání: věrný přítel a vzor udělal něco nečekaného, šokujícího, něco, čemu bylo jen těžko uvěřit. Šorm jako komunista byl raněn tím, že „bratři“ nerespektovali vzájemnou důvěru, že užili vojenskou sílu, čímž obyvatelé Československa připravili o jejich víru ve společné cíle. Také pochyboval o tom, že sovětsí kolegové si opravdu jsou vědomi vývoje událostí, a ve svém dopise poměrně otevřeně naznačil, že sovětská představa o situaci v Československu je založená na lžích. Šorm ve svém dopise vyzdvihl význam vědy v kontextu okupace způsobem, který naznačuje, že ji viděl jako něco, co by nemělo být zatahováno do politických sporů a užití síly:

„Budova Československé akademie věd, v níž jste také byl čestným hostem, byla bezdůvodně obsazena zástupci sovětské armády a zde přítomní členové a pracovníci Akademie byli vyhozeni s pomocí samopalů. I naše univerzity byly okupovány.“⁵³¹

Proti okupaci protestovalo nejen vedení Akademie věd. I jednotlivé ústavy Akademie byly vyzývány, aby následovaly jeho příkladu, a tak se z chodeb ústavů brzy staly dílny produkující letáky a plakáty, které se stavěly proti invazi. ČSAV také kritizovala Komunistickou stranu za to, že se rozhodla obnovit vědecké vztahy se Sovětským svazem, aniž s ní tento krok konzultovala. Tím se ČSAV coby hlavní organizace odpovědná za vzájemné vztahy ocitla v těžké situaci, protože se měla zasazovat o spolupráci se státem, který se vůči Československu provinil. Straníci v ČSAV, mezi něž patřil i František Šorm, prohlásili, že stojí za poled-

529 Citováno na první straně této studie.

530 Míšková, Barvíková a Šmidák 1998, s. 22–23.

531 Míšková, Barvíková a Šmidák 1998.

novou politikou Československa a připojují se k protestu proti novým opatřením, která měla omezit styky se Západem. František Šorm se snažil přesvědčit vedení ČSAV, aby se nadále zasazovalo o reformní snahy, které se projeví během pražského jara.⁵³²

Šorm byl v té době velmi vytížený muž. Jen pár týdnů po invazi se konala pugwashská konference ve francouzském Nice. Účastníci konference očekávali, že nejnovější zprávy z Československa uslyší přímo z úst československých zástupců, tedy Františka Šorma a Ivana Mála. Je poněkud paradoxní, že dějinné události najednou postavily celoživotní nepřátele do podobné situace. Čeští vědci ale na konferenci nedorazili, a jak píše ve svých pamětech Carl Djerassi, sovětští účastníci celou věc přešli mlčením.⁵³³ Z jiného pramene se však dozvídáme, že Ivan Málek tehdy svěřil jedné kolegyni, která měla cestovat do Sussexu, dopis, v němž události v Československu podrobně popsal, a poprosil ji, aby dopis předala zástupcům pugwashského hnutí.⁵³⁴

Po konferenci Carl Djerassi odjel do Prahy, kam ho Šorm pozval na přednášku. Letěl vůbec prvním švýcarským letadlem, které tu od srpnových událostí přistálo. Bylo skoro prázdné.

„Později, když prázdné letadlo Swiss Air dosedlo na pražskou přistávací dráhu, jsem po obou stranách uviděl stany a vybavení utábořených ruských vojáků. Byli tak blízko, že jsem měl pocit, že je letadlo smete. Čekala tam na mne celá skupina českých chemiků vedená Šormem, aby mne přivítala. Ti mladší, z nichž někteří byli postdoktorandy

„Jaro právě skončilo a už se nevrátí“

532 OTÁHAL, Milan, NOSKOVÁ, Alena a BOLOMSKÝ, Karel. *Svědectví o duchovním útlaku 1969–1970. Normalizace v kultuře, umění, vědě, školství a masových sdělovacích prostředcích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 48.

533 Djerassi 1992, s. 193.

534 Štrbáňová a Spížek 2002, s. 231.

v mé laboratoři, se tvářili sebevědomě, skoro až nadšeně. Ještě pořád nevěřili, že Rusové zůstanou a nastane stalinistický režim. Představovali si, že vládu povede trochu konzervativnější verze Dubčeka. Podobně jako čínští studenti na náměstí Nebeského klidu v roce 1989 byli i tito mladí Češi pořád ještě v příliš velké euforii, než aby uvěřili, že je autokraté převálcují.“⁵³⁵

Djerassi byl svědkem nadšeného nasazení Čechů protestujících proti invazi. Hrdě mu prý ukazovali nastříkané nápisy v pražských ulicích. Djerassi si také všiml, že v Šormově kanceláři už nevisí Stalinův portrét. Šorm prý tvrdil, že zmizel v roce 1962 během nějaké mezinárodní konference.⁵³⁶

Djerassi píše, že Šorma dojaly výrazy podpory, které mu vyjádřil, a doufal, že nátlak Západu povede k určitému kompromisu. Když se Djerassi se Šormem znovu setkal o rok později, v Sofii na oslavách stého výročí založení Bulharské akademie věd, byly již tyto naděje tytam:

„Šorm byl hluboce sklíčený (...) Stále ještě byl předsedou Československé akademie věd, a tedy i oficiálním zástupcem své země. Kráčel vedle mne. Pošeptal mi: Dívejte se na mne, až budu pokládat věnec. Políbí mne na obě tváře, ale až se vrátím domů, budu persona non grata.“⁵³⁷

Srpnová invaze vzbudila mezinárodní pozornost a lidé na Západě sledovali vývoj situace s velkými obavami. Vědci se snažili komunikovat se Západem v naději, že tak zviditelní svůj odpor vůči okupaci a něčeho tím dosáhnou. Existuje několik příkladů, které dokládají, jak je v kritických situacích chránila jejich pověst.⁵³⁸ Vědci se snažili ovlivnit vývoj událostí mimo jiné pomocí korespondence. Oficiální korespondence nebyla jen osobní záležitostí konkrétních

535 Djerassi 1992, s. 193.

536 Djerassi 1992, s. 193.

537 Djerassi 1992, s. 193.

538 Augustine 2007, s. 6.

jednotlivců. Vědci si byli dobře vědomi toho, že jejich dopisy čtou cenzori, a proto můžeme na obsah dopisů nahlížet i jako na nástroj, jímž pisatelé protestovali a sdělovali svůj názor mimo jiné úředníkům ve vlastní zemi. Psaní dopisů byl také způsob, jak zahraniční kolegy uvědomit o stavu vědy a o politické situaci v Československu. Jak Šormovi, tak Wichterlemu vyjadřovali západní kolegové v řadě dopisů účast. V jednom z nich dánský vědec, který nedlouho předtím navštívil Prahu, děkoval Šormovi za vzájemné rozhovory „... které nám umožnily pochopit události posledních měsíců... Tady v Dánsku jsme měli pocit, že se stala strašná chyba, že k ní došlo na základě klamných informací, a tento dojem byl umocněn vším, co jsme viděli a slyšeli během našeho pobytu v Československu.“⁵³⁹

V říjnu 1968 napsal harvardský profesor John T. Edsall Šormovi dopis, v němž ČSAV gratuloval k padesátému výročí založení Československé republiky v roce 1918. Tato formulace, zmínka o založení republiky, byla nejspíš zvolena záměrně. Dále Edsall vyjádřil starost o „vás všechny v té zemi“. Sděloval Šormovi, že v zářijovém čísle listu *Nature* četl dopis, který Šorm adresoval Mstislavu Keldyšovi, a dodával:

„My v této zemi si jen těžko dovedeme představit, jak bychom mohli co nejvíce napomoci budoucímu rozvoji vědy a vědců v Československu, jak co nejlépe pokračovat ve vědecké spolupráci mezi našimi dvěma zeměmi a prohlubovat ji, přesto si já osobně, jakož i všichni moji vědeckí kolegové, uvědomujeme, jaký význam by to mělo.“

Šormova odpověď byla krátká. Šorm Edsalla ujistil, že si spolupráce mezi československými a americkými vědci váží, a coby předseda Akademie věd také dodal: „Vždy se budu ze všech sil snažit tuto spolupráci prohlubovat a rozšiřovat.“ V některých jiných odpovědích uváděl, že práce

„Jaro právě skončilo a už se nevrátí“

v ústavech Akademie věd pokračuje více méně jako obvykle a nezdá se, že by vědcům hrozilo omezování výzkumné činnosti.⁵⁴⁰ Ve většině účastných dopisů stálo, že se současné události nedotknou výměny vědeckých informací a zaměstnanců.⁵⁴¹

Otto Wichterle si již nedlouho po invazi uvědomil, že jeho politická činnost během pražského jara, a zvláště pak jeho podpis pod manifestem Dva tisíce slov pravděpodobně bude mít vážné následky.⁵⁴² Závažnost jeho účasti na sepsání a šíření manifestu výmluvně dokládá příběh Miroslava Jelínka, šéfredaktora listu *Mladá fronta*, který se v prvních hodinách po invazi staral jen o dvě věci. Snažil se zajistit tisk provolání, v němž se ÚV KSČ postavilo proti okupaci, a zničit seznamy signatářů Dvou tisíc slov, protože se obával o bezpečnost autorů manifestu. Kolovaly pověsti o jejich možném postihu, ale nikdo si nedovedl představit, jak tvrdá opatření „provinilce“ nakonec postihnou. Deklarace se však už zanedlouho měla stát účinným nástrojem při čistkách v Komunistické straně i v dalších institucích včetně Akademie věd.⁵⁴³

Lidé ve Wichterleho ústavu se snažili svého šéfa přesvědčit, aby emigroval. Wichterle i jeho žena měli zrovna náhodou letenky na makromolekulární konferenci v Torontu. Kvůli okupaci však nemohli odletět z ruzyňského letiště, a tak se vydali stopem k rakouským hranicím, kam dorazili v autě s italskou poznávací značkou. Přechod přes rakouskou hranici pak byl dosti dramatický. Když příslušník pohraniční policie začal Wichterlemu kontrolovat pas, na chvíli odešel a vrátil se zpět se skupinkou dalších poli-

540 A AV ČR – Fond FŠ, Korespondence. Edsallův dopis z 22. 10. 1968. Šormova odpověď z 12. 11. 1968. Dopis Kacuhiru lidovi z japonské univerzity v Kanazawě, 13. 11. 1968.

541 A AV ČR – Fond FŠ, Korespondence.

542 Wichterle 1992, s. 177.

543 Končelík 2008, s. 522.

cistů. Wichterle se vylekal. Ukázalo se však, že se ho policisté nemíní vyptávat na důvody cesty, nýbrž ho jen chtějí poprosit o autogram.⁵⁴⁴ Tato historka dobře vykresluje atmosféru bezprostředně po okupaci, kdy ještě nic nebylo rozhodnuto, hodně věcí fungovalo jako dříve, ale lidé se báli, co přijde.

Cestou do Toronta Wichterlemu pomohla jeho příslušnost k mezinárodní vědecké komunitě. Z Vídně Wichterle kontaktoval sekretariát IUPAC v Curychu, který měl na starosti zařizování letenek pro funkcionáře této organizace na torontské sympozium. Ze sekretariátu pak Wichterlemu poslali letenky, takže mohl odletět do Curychu. Generální tajemník IUPAC a vysoce postavený švýcarský policista na něj pak čekali přímo na letišti, protože Wichterle neměl švýcarské vízum. Wichterle později uvedl, že si Švýcaři nebyli jistí, jak se situace v Československu bude vyvíjet, a připravovali se na „nejhorší možnost, genocidu“. Proto také Wichterlemu švýcarské úřady slíbily, že pokud by chtěl, ukryjí ho před „sovětskými teroristy“ a v nejhorším případě ho i prohlásí za mrtvého s tím, že se stal obětí auto-nehody nebo neštěstí při horolezeckém výstupu.⁵⁴⁵ Wichterle jejich nabídku odmítl, protože neměl v úmyslu emigrovat a věci neviděl v tak dramatickém světle.

O pár dní později do Curychu dorazila i Wichterleho žena Linda a společně odletěli do New Yorku. Kontakty ve vědeckém světě sehrály také v tomto případě jistou roli: během celé cesty zahraniční kolegové Wichterleho a jeho ženu finančně podporovali a zajistili jim ubytování. V New Yorku je přivítal Herbert Morawetz. Wichterle později napsal, že tehdy dostal nabídku na profesorské místo na newyorském Polytechnic Institute, kde Morawetz pracoval. Odmítl ji. Z New Yorku se Wichterle napřed vypravil na pár dní na Morawetzovu chatu na ostrově Belle Isle a pak odjel

„Jaro právě skončilo a už se nevrátí“

544 Wichterle 1992, s. 178.

545 Wichterle 1992, s. 178.

do Kanady na sympozium,⁵⁴⁶ jehož se zúčastnila i řada jeho kolegů z Ústavu makromolekulární chemie. Jeden z nich, Jindřich Kopeček, později popsal, jak byli všichni přesvědčeni, že se situace ve vědě v Československu už moc nezhorší a všichni budou moci pokračovat ve své práci.⁵⁴⁷

Na kongresu měl Wichterle také příležitost veřejně vyjádřit svůj názor na okupaci před mezinárodním publikem, protože coby předseda makromolekulární sekce IUPAC zahajoval závěrečné sezení. Prohlásil, že zatímco velké národy, jako Američané nebo Sověti, se snadno obejdou bez vnějších kontaktů, malé země je potřebují. Ví to prý z vlastní zkušenosti, protože sám pochází z malé země, která se navzdory své velikosti „dosti překvapivě rozhodla přežít“. Lidé v obecnstvu se zvedli a začali mu vstoje tleskat. Jen členové sovětské delegace nevěděli, jak reagovat, „aby nebyli doma potrestáni“. Nakonec se prý zvedl akademik Valentin Kargin, což povzbudilo ostatní Sověty, aby ho následovali, a jakmile Kargin začal tleskat, ostatní členové sovětské delegace se k němu připojili.⁵⁴⁸

Ne všichni západní partneři československých vědců však automaticky nabízeli nesobeckou pomoc. Poté, co se Wichterle vrátil z kanadské konference domů, napadlo Herberta Morawetze kontaktovat partnery z firmy NPDC, s nimiž se setkal během Wichterleho pobytu ve Státech. Měl za to, že vzhledem ke kritické situaci v Československu by byl dobrý nápad zřídit bankovní účet, který by posloužil jako jistá finanční pojistka pro případ, že by Wichterle musel před Sověty utéct. Morawetz později napsal, že mu prý viceprezident NPDC sdělil, že k provedení takého plánu by potřebovali Wichterleho souhlas. Morawetzovi se

546 V Morawetzových pamětech je časové řazení těchto událostí uvedeno poněkud jinak. Podle Morawetze přijel Wichterle na Belle Island po kongresu. Morawetz 2008, s. 200–201.

547 Houdek 2007, s. 161.

548 Wichterle 1992, s. 179, 180.

podářilo tento souhlas získat, ale viceprezident se mu prý pak jen vysmál a odmítl v této záležitosti cokoli podniknout.⁵⁴⁹

„Jaro právě skončilo a už se nevrátí“

Občas se také stávalo, že plány západních vědců na podporu československých kolegů nevyšly. Lidé na Západě neměli představu o tom, jaké následky mohou určité kroky pro jednotlivce mít. Bezprostředně po invazi se Wichterle například snažil zpochybnit účinnost bojkotu zemí, které omezují svobodu svých vědců.⁵⁵⁰ Báł se, že takové bojkoty, byť dobře míněné, by v posledku poškozovaly vědeckou práci. V roce 1969 se skupina laureátů Nobelovy ceny rozhodla zahájit prostřednictvím listu *Nature* kampaň solidarity, v jejímž rámci nabádala vědce, aby nejezdili na konferenci pořádané v zemích, které vlastním vědcům zakazují cestovat do zahraničí. Tato skupina uvedla Ottu Wichterleho jako příklad přístupu československého státu k vlastní vědecké elitě. Wichterle s tímto postupem nesouhlasil. Byl přesvědčen, že se takový postoj otočí proti vědcům, kteří mají zákaz cestovat, a v podstatě tak zvítězí lidé ve vedení, kteří se jim snaží komplikovat práci. Také se zmínil o sympoziu, které bylo uspořádáno v roce 1957: tehdy bylo setkání se západními kolegy pro československé chemiky velmi důležité.⁵⁵¹ Wichterleho přístup stojí za povšimnutí. Na rozdíl od západních chemiků Wichterle věděl, že komunistický režim není ani v dobách tvrdé kontroly monolitem, v němž by si jednotlivci nemohli najít vlastní prostor a způsob fungování. Uvědomoval si, že vědci přechkávají období zvýšeného politického dohledu a omezené mezinárodní spolupráce právě díky nejrůznějším metodám výměny vědeckých informací a know-how.

549 Wichterle 1992, s. 202.

550 Wichterle 1992, s. 197.

551 A AV ČR – Fond OW, *Nature/When to Boycott*. Letter to Herbert Morawetz 28. 1. 1970; OW *Nature*: Wichterleho odpověď listu *Nature* byla otištěna v *Nature* 225 dne 21. února 1970.